

Tələbələrin kreativ yazı bacarıqlarının təkmilləşdirilməsi yolları

Günay Dilqəm qızı Aliyeva

*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
baş müəllimi*

E-mail: gunay-aliev@gmail.com

Rəyçilər: p.ü.e.d., prof. D.Ə. İsmayılova,
filol.ü.e.d., prof. N.M. Sadıqova

Açar sözlər: yazı, bacarıq, kreativ, təkmilləşdirmək, durğu işarələri, akademik

Ключевые слова: письмо, мастерство, креатив, совершенствование, пунктуация, академический

Key words: writing, skill, creative, improve, punctuation, academic

Durğu işarələrinin öyrənilməsi və istifadəsi kənardan nə qədər asan görünsə də, əslində onların istifadəsinin öyrənilməsi və öyrədilməsi çox çətinlik törədir. Xüsusi ilə ingilis dilini öyrənən tələbələr onların istifadəsində bəzi çətinliklə üzləşirlər. Xarici dil öyrənən tələbələr üçün yazıda onların yerinin müəyyənləşdirilməsi və yerləşdirilməsi həmişə problem törədir. Çətinliklə üzləşənlər deyirlər: “Axı durğu işarələrini nə üçün işlətmək lazımdır?”

Durğu işarələri şifahi nitqi yazılı nitqə gətirməyin ən asan və düzgün yoludur. Durğu işarələrindən nöqtə, vergül, nöqtəli vergül və s. danışıqda olan tempi, vurğunu, stressi, tembrini və sair xüsusiyyətləri yazıya gətirir. Danışıqda olan pragmatik mənanı isə sual, nida işarəsindən istifadə etməklə göstərə bilərik. Təsviri (qrafik) vasitə kimi dilin suprasegmental xüsusiyyətlərini aşkara çıxarmaq üçün (suprasegmental features) durğu işarələri əsasən qrammatikanın tədqiqat sahəsi hesab olunur. Yaxşı yazı üslubunun (a good style of writing) əsas xüsusiyyətlərindən biri də yerində düzgün istifadə olunmuş durğu işarəsidir. Düzgün istifadə olunmuş durğu işarəsi müəllifin savadlılığının göstəricisidir. Durğu işarələrinin tədqiqi qrammatikanın tədqiqat obyektidir. Yazıda durğu işarələrinin istifadə miqdarı yazının üslubu ilə əlaqədardır. Məsələn, bədii ədəbiyyatda vergülün yerinə tironin istifadə olunması və bəzən daha tez-tez işlədilməsi danışanın emosional, şəxsi hisslərinin təzahürüdür.

Durğu işarələri sözləri mənalı qruplara bölür və oxucuda çaşqınlıq yaratmağın qarşısını alır. Əlbəttə ki, nitqdə durğu işarəsi yoxdur. Biz qrammatik bölgünü, intonasiyanı, sevinərkən, qəzəblənərkən üzümüzə yaranan ifadəni yazıda əks etdirmək üçün durğu işarələrindən istifadə edirik. Bu iş üçün onlar ən yaxşı qrafik vasitələrdir.

İngilis dilində durğu işarələrinin yeri məsələsi də çox mübahisəli məsələlərdən biridir. Durğu işarələrinin nitqə verdiyi rəngarənglik ona “ona öz yerini düzgün bilmək” hüququnu tələb etməyə ixtiyar verir. Bəzi müəlliflər ingilis dilində durğu işarələrinin yerinin sərbəst olduğunu düşünürlər. Hətta, biz araşdırmalar zamanı belə bir ifadəyə də rast gəldik: “Punctuate wherever you like.” Əlbəttə biz bu fikirlə tamamilə razılaşa bilmərik. Doğrudur, bədii üslubda müəllifin yazıya öz yanaşma üslubu olur və bu üslub müəllifə imkan verir ki, durğu işarəsini normadan bir qədər artıq istifadə etsin. Bu cür durğu işarələrini ‘müəllif durğu işarəsi’ (author’s marks) (1, s. 3) adlandırırlar. Bu cür istifadə olunan durğu işarələrinin məna çalarları vardır. Həmin məna çalarları mətnin bədii üslubunu daha da artırır. Bu cür istifadə olunan durğu işarələri çox vaxt qrammatik qaydalarla üst-üstə düşməyə də bilər. Məsələn, bilirik ki, sual işa-

rəsi sual cümlələrinin sonunda qoyulur. Nümunə:

Do you like coffee?

Göründüyü kimi, təqdim olunan nümunə sual cümləsidir və sonunda sual işarəsi qoyulub.

Digər nümunəyə nəzər salaq:

John likes whisky?

Bu cümlə qrammatik baxımdan sual cümləsi deyil. Onun sonunda sual işarəsi istifadə etməklə biz öz təəccübümüzü bürüzə veririk. Bu forma əsasən bədii yazı üslubuna aiddir.

Bildiyimiz kimi, bitmiş fikir ifadə edən cümlənin sonunda nöqtə qoyulur. Amma bu həmişə belə olmur. Məsələn, qeyri formal yazıda biz cümləni nöqtə qoymadan da bitirə bilərik. Müqayisə edək:

Sounds good, I'm leaving right now.

Bu cümlədə məna aydındır, fikir tamamlanıb və cümlənin sonunuda nöqtə qoyulub. Amma:

Sounds good, I am leaving right now

Bu cümlənin sonunda nöqtə qoyulmayıb. Bu onu göstərir ki, fikrimiz hələ tamamlanmayıb. Qarşı şəxsdən cavab gözləyirik və yaxud məsələnin həllini onun öhdəsinə buraxırıq. Bu siyahını genişləndirə bilərik. Amma bu bizə əsas vermir ki, yazımızda istənilən yerdə və istədiyimiz durğu işarəsini istifadə edək. Əks halda biz qrammatik qaydalara qarşı çıxmış olarıq. Qrammatikaya əsaslanaraq istifadə olunan durğu işarəsinin yeri sabitdir və yazılarında bu cür qaydalara əsaslanaraq durğu işarələrini işlədən müəlliflər həmişə haqlı olurlar. Qrammatik qaydaları bilmədən qurğu işarələrini düzgün istifadə etmək olmaz. Bu fikrə əsaslanan müəlliflərdən biri çox düzgün olaraq yazmışdır: "You can not punctuate in English without thinking about grammar."

İndi isə durğu işarələrinin istifadəsindəki bəzi istifadə hallarını nəzərdən keçirək [6].

Durğu işarələrindən üçü cümlənin sonunda istifadə olunur. Onlar nöqtə, sual işarəsi və nidadır.

Nöqtə əsasən nəqli cümlələrin sonunda, bitmiş hesab edilən digər sözlərin sonunda, bəzi qısaltmalardan sonra istifadə olunur.

Nümunəyə baxaq:

Nəqli cümlənin sonunda:

Jane and Jack went to the market.

Qısaltmalardan sonra:

*Her **Mar.** birthday came and went.*

Nida işarəsinin cümlənin sonunda işlənməsinə aid misallara baxaq:

Dialog daxilində:

*"**Holy cow!**" screamed Jane.*

Emfatik mənada:

My mother-in-law's rants make me furious!

Nidadan sonra:

*Alas! **Auch!***

Sual işarəsinin cümlənin sonunda işlənmə hallarına baxaq:

Sual cümləsinin sonunda:

*When **did** she leave for London?*

Təəccüb ifadə edən nəqli cümlənin sonunda:

***She** fell asleep?*

Yazıda **vergülün** işlədilməsinin bəzi istifadə halları:

1. İki tabesiz mürəkkəb cümləni bir-birindən ayırmaq üçün vergüldən istifadə olunur. Bu zaman tabesizlik əlaqəsi ifadə edən bağlayıcılardan (*and, so, but, or* və s.) əvvəl vergül yazılır.

*My brother went to the beach yesterday, **but** he forgot his sunscreen.*

Bəzən cümlələr bir-birinə bağlayıcısız, yalnız vergüldən istifadə etməklə də bağlana bilər.

Water bills usually rise during the summer, as people are thirstier during hot and humid days.

2. Təsviredici təyin budaq cümlələri ilə baş cümlə arasında əlaqə zəif olduğu üçün vergüldən istifadə olunur:

*His father, **who had served in the Navy during World War II**, had been a doctor with good political connections in both the capital and in the Yard [20, s.6].*

*My wife, **like many wives**, is jealous of my time (14, s. 22).*

Aşağıdakı cümlələrdə vergülün istifadəsini analiz edək:

*The contract, **which I signed yesterday**, should make us rich.*

Which I signed yesterday - əlavəsini atsaq cümlənin mənası dəyişməyəcək.

Bu cümləni vergülsüz də yazıla bilər. Məsələn,

*The contract **which I signed yesterday** should make us rich.*

Bu cümlələrin hansı düzdür? Vergüllə yazılan ya vergülsüz yazılan?

İngilis dilinin qrammatikasıdan öyrəndiyimizə əsasən birinci cümlə təsviredici təyin budaq cümləsi (Descriptive Attribute Clause) olduğundan hər iki tərəfdən vergüllə ayrılır. Bəs, ikinci cümlə barədə nə deyə bilərik? Bu cümlələrin hər ikisi düzdür. Cümlələrin bu cür yazılması onların istifadə olunduğu kontekstlə əlaqədardır. Birinci cümlədə müəyyən müddətdir ki, hər iki şəxsə məlum olan müqavilədən danışılır və qulaq asan şəxs müqavilənin imzaladığını bilmir. Bunu danışan şəxs ona xatırladır. Həmin cümlənin mənası belədir:

The contract – which, by the way, I signed yesterday – should make us rich.

İkinci cümlədə isə kontekstə uyğun olaraq müəyyən etmək olar ki, sözü gedən müqavilədən ilk dəfədir ki, danışılır, onun adı mətndə ilk dəfədir ki, çəkilir. Belə olan halda ikinci cümlədə düzgün hesab edilə bilər. Beləliklə, məlum olur ki, birinci cümlədə istifadə olunan *which I signed yesterday* kontrakta əlavədir, ikinci cümlədə istifadə olunan *which I signed yesterday* isə cümlədə istifadə olunan mühüm eyniləşdirmədir (essential identification). Belə fərqlərə əsasən *which* və *who* bağlayıcıları ilə istifadə olunan təyin budaq cümlələrində rast gəlinir. Bu cür fərqləri aydınlaşdırmaq üçün aşağıdakılara diqqət yetirmək lazımdır:

1. Əvvəlcədən deyilmiş fikir haqqında əlavə məlumat verilsə, o halda o əlavə hesab olunur və vergül ilə yazılmalıdır.

2. Əgər verilmiş cümlədə istifadə olunan *which* və *who* nisbi əvəzliliklərini *that* və *nothing əvəzlilikləri* ilə əvəz edə biləriksə, o halda onlar tamamilə əsas hesab edilirlər və cümlədən vergüllə ayrılırlar.

3. Əgər *which* və *who* ilə başlayan cümlələri tire ilə ayıra biləriksə, o halda onlar əlavə hesab olunur və cümlədən vergüllə ayrılmalıdırlar.

Digər nümunə:

*Our sales are well up this year, **which is splendid**.*

Bu cümlədə *vergül + which* xüsusi məna daşıyır. Belə ki, *which is splendid* – cümləsi əvvəlki cümləyə izahat, şərh verir. Bu cümlə ilə *year* sözünə əlavə məlumat verilmir, bütöv cümləyə izahat veririk. Bu qayda vergülün *which* ilə xüsusi istifadəsi qaydası hesab edilir.

1. Cümlədə işlənən həmcins üzlər arasında (*denoting a series*) vergüldən istifadə olunur.

2. Xitablardan sonra da vergül istifadə olunur:

“John,” she cried out, and then the bullet shattered her jaw (14, s. 119).

1. Zərflik budaq cümlələri baş cümlədən əvvəl gəldikdə, baş cümlə ilə zərflik budaq cümləsi arasında vergül yazılır. Məsələn,

As soon as they arrest him, they'll do another search.

If people love each other, why can't they trust themselves enough to get married?

Though, although və *since (because - mənasında)* bağlayıcıları istifadə olunan budaq cümlə baş cümlədən əvvəl yaxud sonra istifadə olunmasından asılı olmayaraq, onlar baş cümlədən vergüllə ayrılır. Məsələn,

I'll see her, although I don't want to.

I'm sure she'll agree, since you have asked so nicely.

I gave the guard my best innocent smile, since he maintained a professional difference [p.4].

Əgər fasilə bir qədər uzundursa, o halda *vergülin* yerinə *tire* də istifadə oluna bilər. Məsələn,

I'll see her - although I don't want to.

Bundan başqa, ingilis dilində tez-tez rast gəldiyimiz *however, on the other hand* kimi sözlər də əlavə hesab edilir və cümlədə vergüllə ayrılırlar. Hər iki birləşmə cari cümləni əvvəlki cümlə ilə birləşdirir. *However* cümlənin əvvəlində işləndikdə ondan sonra vergül qoyulur, cümlənin ortasında işləndikdə onun hər iki tərəfində vergül qoyulur, cümlənin axırında işləndikdə isə ondan əvvəl vergül qoyulur.

Tələbələrin kreativ yazı bacarıqlarının təkmilləşdirilməsi zamanı durğu işarələri şifahi nitqi yazılı nitqə gətirməyin ən asan və düzgün yoludur. Durğu işarələrindən nöqtə, vergül, nöqtəli vergül və s. danışıqda olan tempi, vurğunu, stressi, tembri və sair xüsusiyyətləri yazıya gətirir. Danışıqda olan pragmatik mənanı isə sual, nida işarəsindən istifadə etməklə göstərə bilərik. Təsviri (qrafik) vasitə kimi dilin suprasegmental xüsusiyyətlərini aşkara çıxarmaq üçün (suprasegmental features) durğu işarələri əsasən qrammatikanın tədqiqat sahəsi hesab olunur. Yaxşı yazı üslubunun (a good style of writing) əsas xüsusiyyətlərindən biri də yerində düzgün istifadə olunmuş durğu işarəsidir.

Tələbələrin kreativ yazı bacarıqlarının təkmilləşdirilməsi yollarından biri də durğu işarələrinin sözləri mənalı qruplara bölməsi və oxucuda çaşqınlıq yaratmağın qarşısını almaqdır. Əlbəttə ki, nitqdə durğu işarəsi yoxdur. Biz qrammatik bölgünü, intonasiyanı, sevinərkən, qəzəblənərkən üzümüzdə yaranan ifadəni yazıda əks etdirmək üçün durğu işarələrindən istifadə edirik. Bu iş üçün onlar ən yaxşı qrafik vasitələrdir.

İstifadə etdiyimiz nöqtə, vergül, nöqtəli vergül və s. bəzilərinə adi işarə kimi görünsə də yazıda onların istifadəsi böyük əhəmiyyət və məna kəsb edir. Düzgün istifadə olunmuş durğu işarəsi müəllifin savadlılığının göstəricisidir. Durğu işarələrinin tədqiqi qrammatikanın tədqiqat obyektidir olduğu kimi, üslubiyyətin də tədqiqat obyektidir. Yazıda durğu işarələrinin istifadə miqdarı yazının üslubu ilə əlaqədardır. Durğu işarələrinin istifadəsi baxımından cümlələr arasında məna fərqi vardır. Fərqli kontekstlərdə fərqli durğu işarəsi istifadə etməklə yeni mətn yarada bilərik.

Yazılı mətnin daxili əlaqələrinin yaranmasında, tələbələrin kreativ yazı bacarıqlarının təkmilləşdirilməsinin yollarından biri də onun qrafik strukturunun formalaşmasında durğu işarələrinin istifadəsinin böyük məna kəsb etməsidir. Yazılı mətnə istifadə olunan hər bir durğu işarəsi semantik, ritorik gücə malikdir. Müasir ingilis dilində durğu işarələrinin dörd funksiyası vardır. Bu funksiyaların hər birinin mətn diskursunun yaranmasında öz rolu, yeri vardır.

Məqələnin aktuallığı. Müasir ingilis dilində tələbələrin kreativ yazı bacarıqlarının təkmil-

ləşdirilməsi yollarının öyrənilməsi, fərqləndirilməsi, müəyyən edilməsi məqalənin aktuallığını təşkil edir.

Məqalənin elmi yeniliyi. Elmi yenilik müasir pedaqogikada tələbələrin kreativ yazı bacarıqlarının təkmilləşdirilməsi yollarının öyrənilməsi ilə bağlıdır.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədə tədqiq edilən vasitələrin tələbələr, müəllimlər, tədqiqatçılar və digər hərbi sahə ilə maraqlanan şəxslərin düzgün istifadəsinə yardımçı ola bilər.

Ədəbiyyat

1. Budaqova Z.İ. Azərbaycan dilində durğu işarələri. Bakı: Elm, 1977.
2. Musayev O.İ. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı: Qismət, 2007.
3. Veysəlli Y.F. Struktur dilçiliyin əsasları. Bakı: Mütərcim, 2009.
4. Veysəlli Y.F. Dilçilik Ensiklopediyası. Bakı: Mütərcim, 2006.
5. Qurbanov A. Bədii mətnin linqvistik təhlili. Bakı, 1986.
6. Gayibova T.M., Jafarova M.L. Stylistic of the English Language. Bakı: Azerbaijan State Publishing House, 2007.
7. Glencoe McGraw Hill. Grammar Workbook. New York: Columbus, 1996.
8. Nelson G., Buckey J. The Internet Grammar of English. London: Survey of English Usage, 1998.

G.D. Алиева

Пути совершенствования навыков творческого письма у студентов

Резюме

Пунктуация — это самый простой и наиболее подходящий способ превратить устную речь в письменную, одновременно совершенствуя навыки творческого письма студентов. Пунктуация является основной областью изучения грамматики для выявления над сегментарными особенностями языка как описательного (графического) инструмента. Одной из главных особенностей хорошего стиля письма является знак препинания, который правильно используется в академическом письме.

G.D. Aliyeva

The ways of improving students' creative writing skills

Summary

Punctuation is the easiest and most appropriate way to bring oral speech into written speech while improving students' creative writing skills. Punctuation is the main field of study in grammar to identify the suprasegmental features of language as a descriptive (graphical) tool. One of the main features of a good style of writing is a punctuation mark that is used correctly in the academic writing.

Redaksiyaya daxil olub: 03.12.2021